

Л.Д.Якубова*

ТЕНДЕНЦІЇ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ УСРР У КОНТЕКСТІ КОРЕНІЗАЦІЇ (1924–1935 рр.)

У статті розкривається специфіка духовного розвитку громад етнічних меншин на етапі здійснення політики коренізації в УСРР, досліджуються тенденції етнокультурного поступу останніх на перехресті взаємодії українізації та коренізації, а також вплив на них проблеми українсько-російської двомовності.

Період коренізації залишається одним із найбільш цікавих стосовно складності перебігу етнокультурних процесів у поліетнічному українському суспільстві. Надзвичайної наукової актуальності періоду надає та обставина, що протягом відносно нетривалого історичного проміжку часу названі процеси зазнавали різких трансформацій: то прискорювалися, то вповільнювалися відповідно до інших складових політичного й соціально-економічного життя країни, що зробило суспільство динамічним, рухливим, урешті, невпізнанно його змінило.

Значущість коренізації в УСРР була величезною, і це засвідчувала та увага, яку їй приділяли як центральне партійне й радянське керівництво, так і політична еліта республіки. У суспільно-політичній літературі міжвоєнного періоду чільне місце посідають їхні виступи та промови. Радянські ідеологи створили певний стереотип сприйняття коренізації, пов'язали її з іншими складовими внутрішньої політики, найгострішими політичними й адміністративними питаннями, унаслідок чого вона обросла безліччю міфологем і хибних невідповідностей, що вимагають сучасного вивчення, а іноді й спростування. На часі системне дослідження коренізації та її впливу на українське суспільство в тісному зв'язку з практикою підготовки більшовиками “стрибка” колишньої Російської імперії з феодально-капіталістичної до комуністичної соціально-економічної формації. Розкриття особливостей коренізації в Україні загалом вимагає і вивчення на сучасному етапі перебігу духовних процесів у середовищі етнічних меншин, визначення міри свідомого керування етнокультурним відтворенням останніх із боку уряду, відповідності загальних його програм їх специфічним інтересам, а також щаблю етнонаціональної інтегрованості тогочасного суспільства в контексті вирішальних чинників його трансформації. Названі проблеми є предметом дослідження даної публікації.

Теза про бурхливий духовний розвиток народів, що став можливим після ліквідації національного гноблення, роками була улюбленою темою радянської історіографії¹. Вона намагалася створити картину вільного й природного поступу етнокультурних процесів на теренах радянської України. Проте реальна історія проблеми досить суттєво відрізнялася від її інтерпретацій партійно-радянськими діячами та дослідниками, зокрема в тому, що стосувалося визначення особливостей духовного життя етнічних меншин. Водночас уже наприкінці 1920-х рр. стало очевидним, що характер перебігу етнокультурних процесів у середовищі останніх й українського етносу (особливо в тому, що стосувалося сфери вживання рідної мови, відродження національної свідомості та народної культури) не є тотожним. В етнічних меншин, особливо нечисленних, національно-культурні процеси розгорталися уповільнено й за деякими показниками відставали від аналогічних в українському етносі. Намагання уряду

* Якубова Лариса Дмитрівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

пришвидшити духовний розвиток цих меншин та протягом декількох років зняти гостроту культурних контрастів не давали очікуваних результатів.

Урядові рішення уявлялися цілком вивіреними й виправданими. Але з'ясовувалося, що значна частина цих актів, як кажуть тепер, не спрацьовувала. Відчутні суперечливі зрушення відбулися в усіх царинах духовного життя. Найбільш очевидними вони були в базовій сфері культурного функціонування суспільства – освітній. Розпочавши переведення загального навчання в республіці на національні мови, інспектори народної освіти повсюди більшою або меншою мірою стикалися з протидією батьків і вчителів запровадженню їх у навчальний процес. Масово постанови про недоцільність даного заходу приймалися на батьківських зборах у грецьких, єврейських, болгарських та інших населених пунктах². Небажання вчити дітей національною мовою мотивували відсутністю технічної забезпеченості шкільної реформи, перспективою штучного обмеження можливості в подальшому продовжити освіту, посісти відповідне місце в суспільстві.

Місцеві органи освіти у свою чергу повинні були планово розширювати мережу національних навчальних закладів відповідно до питомої ваги дітей тієї або іншої етнічної меншини. Відбувалося це чим далі, тим більше без урахування побажань батьків і вчителів. Як наслідок, місцеві нацменоргани, Центральна комісія національних меншин (далі – ЦКНМ), Раднацмен Наркомосу, ВУЦВК, Рада національностей при РНК СРСР, місцева й центральна преса час від часу отримували відомості про насильницьку євреїзацію, полонізацію, грецизацію тощо.

Щоб проілюструвати ситуацію, що склалася тоді в культурному житті меншин, наведемо такий приклад. 16 липня 1928 р. вчитель із с. Великий Янисоль О.М.Мурзенко, грек за національністю, який на той час підвищував кваліфікацію на вчительських курсах у Маріуполі, відправив листа в редакцію газети “Диктатура труда”, в якому досить драматично змалював запровадження новогрецької мови в навчальний процес. Він зокрема писав: “У 1926 р. скликаються в Маріуполі курси для вчителів і вивчення еллінської мови. Курси тривають цілий ... місяць. Як правило, про якість роботи судять по наслідках, і що ж? У знов утворених грецьких групах Сталінської й Маріупольської округ “тільки-но спечені”, наспіх підготовані, що ледве навчилися читати й писати (вірніше, списувати з книги), учителі беруться за навчання дітей грецькою мовою. Грекам нав'язують “рідну” мову та, маючи за собою основу – “політика партії”, запроваджують новогрецьку мову в школи. Трохи “нудить” від такої еллінізації: в їхній “рідній” мові виявилось 50% знайомих слів... І ось мова, яку розуміли наші греки-діди і якою хтось і десь зараз розмовляє, стала нашою рідною мовою, а нашим дітям – материнською. Результати праці за рік: діти навчилися читати й списувати з книги. Учителі більше цього дітям дати не могли, адже в них самих вичерпався запас знань грецькою мовою. А умови роботи: єдиний буквар, який (смішно й печально) служить букварем дітям і ... вчителям. Перспективи роботи в цьому році: той же буквар, та ж підготовка вчителів і жодного підручника, посібника, літератури. Еллінізуйте, товариші, наше покоління!”³. Далі автор навів дані, які він отримав, працюючи опитувачем під час загальносоюзного перепису населення 1926 р. в с. Великий Янисоль. На запитання: “Якою мовою мати спілкується зі своїми дітьми?” в 5-му й 6-му кварталах (околиця селища) 25% опитаних відповіли: татарською (тобто греко-татарською – Л.Я.), 30% – грецькою та 45% – російською мовою. Підсумовуючи, О.М.Мурзенко запитував: “Яку національну школу відкрити для них?”

Наведений приклад, звісно, не можна використовувати як типовий. Адже він відбиває ситуацію, що склалася в культурному житті греків України й була екстраординарною. Але схожі проблеми більшою чи меншою мірою були наявні

й у середовищі інших етнічних меншин. У кожній громаді існувала певна частка людей, що визнавала неминучість асиміляції та не бажала повертатися в лоно національної культури (значну частину їх становили, між іншим, урядовці, як ті, що залишилися з царських часів, так і нові, для котрих політика коренізації була лише тактичним ходом у стратегії побудови соціалізму).

Що ж до ставлення керівництва України до проблеми асиміляції, то воно довгий час його не висловлювало. Це вкрай ускладнювало роботу місцевих органів, які постійно стикалися з проявами різноспрямованих духовних процесів (асиміляції та національно-культурного ренесансу), не були в змозі їх осмислити й виробити відповідну лінію діяльності.

Не дивно, що на 1-й Всеукраїнській нараді з роботи серед національних меншин (8–11 січня 1927 р.) питання асиміляції стало одним із найпекучіших. Після того, як В.Затонський у своїй промові від імені ЦК КП(б)У виголосив: “Я думаю, що перепони в процесі асиміляції ставити недоцільно”⁴, у делегатів виникло цілком природне запитання: “Яка ж мета коренізації, якщо асиміляції не уникнути?” Делегат Симен з Одеської округи першим звернув на це увагу. Він зокрема зазначив: “...Якщо ми станемо на шлях повного узаконення асиміляції, тоді й українізація, і вся нацменробота буде під сумнівом. Я думаю й на теперішній нараді, і при подальшій розробці цього питання потрібно намагатися дати абсолютно точне формулювання стосовно асиміляції й інших докорінних питань роботи серед національних меншин”⁵.

Колишній голова ЦКНМ (у 1924–1925 рр.) М.Лобанов звернув увагу на нерозробленість методики визначення національності, особливо в мішаних родинах. У зв’язку із цим він визначив друге принципове питання, що вимагало невідкладного вирішення: “Ще не зжиті ... старі традиції расового державного поділу й походження... Тому нам необхідно говорити не лише про ув’язку, а й пояснити питання, що таке національність узагалі й що таке національна культура”⁶. Побіжно проблеми асиміляції торкнувся Мицев (болгарський політемігрант, співробітник ЦКНМ). Він відзначив, що коренізація є доцільною, “коли наявний базис, тобто населення національних меншин живе компактною масою, говорить рідною мовою, відчуває себе представником певної нації”⁷.

Утім, теоретичне опрацювання засад етнополітики виявилось неспішним форумом. Та й мета його була іншою – об’єднати й проінструктувати нацменпрацівників для запровадження в життя типових партійних настанов. Делегати наради, серед яких переважали представники низового радянського апарату (голови сільрад, працівники окружних відділів національних меншин), зосередили свою увагу на поточних проблемах щоденної роботи, у котрих вони були обізнані найкраще. Матеріали наради відобразили розгубленість та неспроможність останніх з’ясувати докорінні причини труднощів у нацменроботі, складного й повільного просування шкільної реформи в середовищі етнічних меншин.

Непідробну зацікавленість делегатів викликала доповідь С.Ю.Семковського*. Основоположні питання “Що таке нація? Що таке національна культура?” доповідач розглянув у ракурсі, типовому для політологічної думки того часу. Він визнав, що в країні відбувався процес відродження, характерний для етносів, які скинули ярмо національного визиску, і що від позиції держави стосовно цього процесу залежало майбутнє революції. Проте для радянської країни, на його думку, важливішим у з’ясуванні основ національної стратегії

* Семковський С.Ю. (Бронштейн С.Ю.) – меншовик, під час Першої світової війни – центрист, член Закордонного секретаріату ЦК меншовиків. Після повернення 1917 р. з еміграції ввійшов до складу меншовицького ЦК. У 1920 р. вийшов зі складу партії, надалі працював у вузах України, професор. У 1929 р. – академік ВУАН України.

було визначення поняття мови, а не національності чи її культури. “Для держави, – зауважив колишній бундівець, – основна ознака, що може її цікавити, це не ваше самовідчуття й “самосвідомість”, не те, віддаєте ви перевагу косоворотці того чи іншого національного крою, тій чи іншій національній страві або стилю, а лише мова (ми тут не кажемо про особливі економічні завдання). Держава має справу з мовою, її цікавить, якою мовою вам потрібний чиновник, якою мовою вам потрібні газети, школи, театри й т. ін.”⁸

Наведена вище думка є ключовою в розумінні перспектив і спрямування етнокультурного життя України в подальшому. Адже в ній у сконцентрованому вигляді дане тогочасне розуміння такої сфери суспільного життя, як національна. По-перше, у ній визнається значущість лише тієї частини кожної національної культури, яка безпосередньо пов’язана із суспільним (у більш вузькому розумінні), державним життям. По-друге, у ній відкидаються щонайменше ще два важливі компоненти останньої: менталітет та побут, нерозривно пов’язані зі щоденним життям. По-третє, єдиним арбітром, що визначає цінність складових її, визнається держава.

Читач може зауважити, що С.Ю.Семковський не є класиком-теоретиком із національного питання** і його погляд можна не враховувати. Але не обов’язково бути класиком, щоб висловити ставлення до тієї або іншої проблеми (у даному разі національно-культурного розвитку етнічних меншин) певної групи людей чи навіть прошарку суспільства. А саме це тут має місце. У виступі С.Ю.Семковського в сконцентрованому вигляді сформульовано культурну доктрину тієї частини не лише КП(б)У, а й суспільства загалом, що була, так би мовити, “поза національною”, як тепер кажуть, маргінальною***. Її гаслом було: “Коренізація не надовго”, а життєвим кредо – “треба перечекати”⁹.

Окремо зауважимо, що й ця життєва позиція має підстави для існування. Адже невід’ємним правом людини є свобода відстоювати певні національні традиції чи не відчувати зв’язку з жодною нацією. Проте в конкретній ситуації, що розглядається, тобто в радянській країні кінця 1920-х – початку 1930-х рр. поборники відродження національних культур та прихильники асиміляції були поставлені в однакові умови: неможливості обговорення й критики доцільності на всі випадки життя й щодо різних етнічних груп державної політики коренізації. Ось чому полем змагання цих груп стали не трибуни, а практична робота. У цьому змаганні жодна з них не згодна була здавати своїх позицій.

Політичні суперечності з приводу сутності й завдань, співвідношення й субординації українізації та коренізації стосовно етнічних меншин стали вододілом, який визначав не лише дієвість партійного курсу на окремих етапах його здійснення, а й становище російськомовного населення в республіці. Боротьба політичних доктрин, які історично сформувалися в житті українського суспільства й були успадковані більшовиками (“москвофілство” та “самостійництво”), визначала специфіку етнокультурного життя країни. Російська меншина й жупел зацмелення її прав, з одного боку, і загроза “великодержавного шовінізму”, з іншого, стали загальноживаними штампами, що спотворювали природний етнокультурний розвиток поліетнічного суспільства.

** Зокрема відоме скептичне ставлення до нього В.Леніна, який неодноразово критикував погляди С.Семковського й називав його опортуністом (див.: Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання // В.І.Ленін про Україну: У двох частинах. – Частина І: 1893–1917. – К., 1969. – С.506).

*** Поняття маргінальності щодо етнічних меншин відображає шляхи інтеграції останніх до духовних стандартів провідної національної спільноти, унаслідок яких формуються специфічні “культурні гібриди” “на межі як домінуючої групи, яка їх ніколи цілком не приймає, так і групи походження, яка відторгає їх як відступників” (див.: Современная западная социология: Словарь. – М., 1990. – С.175).

Українізація, як генеральний напрямок етнокультурного розвитку суспільства 1920–1930-х рр., справляла визначальний вплив на духовне життя етнічних меншин. Це проявлялося насамперед в освітній галузі. Оскільки курс на проголошення коренізації нацменшколи протягом 1920-х рр. переважно залишався політичним гаслом, остання в основному працювала однією з двох найпоширеніших мов УСРР. За підрахунками О.Бистрицької¹⁰, 1926 р. 97,2% дітей республіки навчалися українською мовою, 2,1% – російською, 0,2% – польською, 0,04% – єврейською, 0,01% – болгарською та молдавською, 0,04% – німецькою¹¹. Елементарне зіставлення даних Всесоюзного перепису населення щодо питомої ваги названих етносів в останньому свідчить про значні диспропорції в галузі здійснення мовної політики на перших кроках коренізації.

Доволі суперечливим було становище однієї з найпотужніших етнічних громад УСРР – російської. Згідно з переписом 1926 р., 75,9% росіян навчалися рідною мовою, 23,6% – українською, 0,2% – німецькою, 0,1% – єврейською й болгарською, 0,01% – вірменською та грецькою, 0,03% – польською, 0,04% – молдавською¹². Отже, російська меншина не була цілковито ворожою ідеї українізації й виявляла значну лояльність до неї. Проте в міру якісного поглиблення відповідної політики випадки негативного ставлення російської громади до українізації чимдалі частіше використовувалися союзним керівництвом для “вгамування” республіканського уряду. Останній, щоправда, наприкінці 1920-х рр., дійсно, висловлював неоднозначну позицію стосовно російської меншини й задоволення її культурних потреб. Підосновою ставлення скрипниківського Наркомосу до проблем росіян в Україні було виняткове становище останніх та їхній непересічний вплив на перебіг політичних і етнокультурних процесів в УСРР.

Асиміляційна інерція російської громади справляла потужний вплив на інші етнічні громади й уже протягом 1920-х рр. привела до формування феномена російськомовної субкультури в окремих групах, зокрема єврейській. Названа тенденція, вірніше її переборення, становила зміст культурної діяльності Наркомосу, що прагнув зменшити тиск російськомовної культури на етнічні меншини й призупинити акультурацію (часткову втрату певних ознак етнічної автентичності) українства, тим більше, що частка його в етнічній структурі УСРР була суттєвою. За переписом 1926 р., у республіці налічувалося 1 288 879 громадян, які визнали себе українцями, але рідною мовою вважали російську. Якщо взяти до уваги, що дана категорія становила близько половини чисельності росіян України, а сукупна маса російськомовної людності республіки включала 4 425 834 особи (із них – 54% міської та 46% сільської)¹³, стає зрозумілою стратегічна важливість задоволення її культурних потреб. М.Скрипник 1931 р. цілком справедливо назвав мову даної категорії громадян України результатом русифікаторської політики царату. Що ж до її майбутнього, то він, а в його особі й республіканське керівництво, убачали останнє в поступовому поверненні в річище української культури. “Оскільки економічний розвиток УСРР, зокрема за реконструктивної доби, неминуче приводить ... до ще дальшої й поширеної українізації наших міст, містечок і селищ і до дальшої українізації нашого робітничого класу, остільки в зазначених випадках двомовності, мішаної й ламаної говірки дітей, у виборі початкової мови їх навчання можна в більшій частині місцевостей УСРР надати перевагу у виборі мові українській”¹⁴.

Проте далеко не всі в КП(б)У, а тим більше у ВКП(б) були тієї ж думки. Величезна частка партпрацівників у республіці та вихідців із України в центрі вважала процес зворотної українізації русифікованих недоцільним і шкідливим. В їхній інтерпретації намагання скрипниківського Наркомосу трансформувалися в проблему “штучної українізації” та ущемлення прав етнічних меншин.

Ця проблема щодо росіян і російськомовного населення посіла центральне місце в діяльності наступників М.Скрипника. За відомостями В.Затонського, забезпеченість їх початковою школою в найбільших містах Південної України становила від 40 до 60%¹⁵. Захищаючи цілком справедливі права останніх, він разом із тим не був щиросердним прихильником вільного розвитку народів України. Справжня спрямованість його виступів виявлялася в намаганні визначити, якій культурі (українській чи російській) віддати першість в асиміляції національних меншин республіки, спираючись на небажання частини єврейської, грецької, болгарської, польської людності навчатися рідною мовою. Головну крамолу В.Затонський убачав у тому, що асимілювали українці, а не росіяни. Думка етнічних меншин, як така, цікавила уряд найменше. Водночас асиміляційна інерція в етнічних громадах була різною, відрізнялися також пріоритети їх щодо мови національної акультурації¹⁶. Хоча позиції української мови протягом 1920-х рр. значно посилювалися й вона в певних етноконтактних зонах (переважно на Правобережжі та в Північній Україні) активно впливала на мовну ідентифікацію етнічних меншин, усе ж тиск російськомовного середовища на їх розвиток, а також етнокультурних процесів залишався суттєвим. Основні напрямки мовної асиміляції відобразив Всесоюзний перепис 1926 р. Серед білорусів рідною мовою назвали українську 5,9%, російську – 73,4%; поляків – 44,2% й 6,9%; болгар – 1,3% та 3,6%; німців – 1% і 3,5%; греків – 0,8% й 17%; євреїв – 0,9% та 22,6%; татар – 2,1% й 7,5% відповідно¹⁷. Як видно, асиміляційний потенціал російської мови в середовищі етнічних меншин (за винятком поляків) значно перевищував український. Протягом 1920-х рр. рішучого перелому в даному напрямку не відбулося. Найбільш наочно це проявлялося серед міських євреїв. Незважаючи на високі темпи розбудови мережі єврейських шкіл, у 1928/1929 навчальному році 475 їх відвідували лише 36% дітей, інші навчалися переважно в російських школах¹⁸.

Розмови про “примусову євреїзацію” стали специфічною ознакою коренізації в УСРР. Останні розпочалися з перших її кроків і не припинялися до кінця 1930-х рр., час від часу набуваючи гучного суспільного резонансу. Про них ішлося зокрема в статті Ю.Ларіна**** “Об извращениях при проведении национальной политики”¹⁹.

Республіканське партійно-радянське керівництво пов’язувало небажання євреїв віддавати дітей до національних шкіл переважно з мінусами пропаганди та агітації. Сьогодні зрозуміло, що опір батьків радянській версії єврейської школи був викликаний низкою взаємообумовлених факторів. По-перше, у ньому проявлялося небажання російськомовних євреїв повертатися в лоно національної культури. Це саме про них Ю.Ларін писав: “Вони є людьми російської культури, хоча єврейської національності”²⁰. По-друге, упередження єврейства щодо радянської школи виникало через низьку якість освіти й нечіткі перспективи її продовження²¹. По-третє, непримиренну позицію зайняли прихильники традиційної духовної освіти й поборники івриту, які розглядали “їдишизацію” як глум над єврейською культурною спадщиною.

Більшою чи меншою мірою подібні стереотипи етнокультурної поведінки відзначалися в усіх етнічних громадах. Найбільш очевидними вони були в середовищі німців, поляків та греків. Не відразу й далеко не повсюдно запропонована більшовиками модель народної освіти, незважаючи на її загальнодос-

**** Ларін Ю. (Лур'є Іхил-Міхоел Залманович) (1888–1932) – радянський партійний і державний діяч, економіст. Член РСДРП з 1900 р., РСДРП (м) з 1904 р., РСДРП (б) з 1917 р. Провідний керівник ВРНГ, з 1921 р. – член президії Держплану. Один з авторів проекту переселення євреїв до Криму та на південь України. Був серед ініціаторів кампанії проти антисемітизму в СРСР (1926–1931).

тупність, була прийнята етнічними меншинами. Аж до середини 1930-х рр. суспільний опір її запровадженню в них залишався досить відчутним і був тим більшим, чим більш штучними й незрозумілими були реформістські заходи радянських освітян та суттєвішою релігійністю громад*****.

Наприклад, правильність курсу на витіснення іврити з культурного життя євреїв доводилася керівництвом республіки аж до середини 1930-х рр. 9 травня 1934 р. в Києві відбулася чергова нарада з єврейського мовознавства, скликана НКО, Інститутом єврейської пролетарської культури ВУАН та редакцією газети “Дер штерн”. Виступаючи на ній, заступник наркома освіти А.Хвиля закликав боротися проти “клерикальних, старих гебраїстичних елементів, що вже давно віджили й тільки засмічують єврейську мову, уможливаючи єврейським націоналістичним, сіоністичним елементам дурманити певні шари єврейської людності”²².

Оцінка діяльності більшовиків стосовно вирішення мовних проблем ряду етнічних громад є неоднозначною. Залишається фактом, що більшість рішень у цій галузі приймалася поспіхом, в обхід зауважень нечисленних на той час мовознавців та істориків, визначалася перш за все політичними чинниками. У стан глибокої хронічної кризи завели етнокультурне життя греків УСРР спроби реформування новогрецької мови й переведення освіти в урумських (греко-татарських) селищах на кримськотатарську мову. Складно просувалася праця щодо створення молдавської школи. Досить сказати, що 1925 р. питання про видання газети молдавською мовою й складання першого національного букваря вирішувалися паралельно. Водночас відбувалися й гарячі дискусії про шрифт нової абетки.

Що ж до ідишизації радянської школи, то в цьому випадку оцінки сучасних дослідників суттєво відрізняються. Одні (О.Бистрицька, В.Матвеев) вважають, що внаслідок її саме УСРР стала країною, де остаточно сформувалася широко розповсюджена єврейська літературна мова – ідиш. Інші (Л.Килимник, О.Ткаченко) наголошують, що в такий спосіб більшовики скерували культурний розвиток євреїв неприродним шляхом, оскільки саме за івритом закріпилася роль провідного етнозберігаючого та консолідуючого фактора їх етногенезу.

Попри значущість і далекосяжність етнокультурних наслідків ряду культурних реформ, запроваджених в Україні, обставини діяльності переважної більшості освітніх закладів етнічних громад протягом 1920-х – першої половини 1930-х рр. можна охарактеризувати як хронічно кризові. Неврегульованість мовознавчих аспектів реформи освіти, протиставлення офіційної лінії думкам та бажанням широких суспільних верств призвели школи етнічних меншин у стан акультурації, що спричиняло деструктивний вплив на всі суміжні сфери духовного життя. У цих обставинах етнічні громади виявилися як ніколи беззахисними перед тиском асиміляційних процесів, причому напрямок акультурації на той час ще не визначився, а суперництво між українським і російським факторами етнокультурного життя республіки набуло критичного загострення.

Як альтернативу українській асиміляційній енергії В.Затонський висував ідею мішаних шкіл. Цілком виправдана, вона, однак, була лише прикриттям скорочення українських груп та фарсом стосовно забезпечення культурних потреб національних меншин. Досить сказати, що в 1933–1934 навчальному році водночас із значним збільшенням російськомовних планувалося повністю забезпечити етнічні групи семирічками з навчанням рідною мовою. Того ж року “довелося всі підручники, які існували до цього часу, забракувати й почати заново

***** Хронічно високою була частка пропусків занять єврейськими, німецькими та польськими дітьми в суботу й релігійні свята. Для її зменшення практикувалася видача безкоштовних сніданків, одягу, взуття, інших форм матеріального заохочення.

їх виготовляти”²³. Запевнення про достатнє забезпечення новостворених груп посібниками не відповідали дійсності. За даними Держвидаву України, основна маса останніх мовами національних меншин побачила світ лише наприкінці 1936 й у 1937 рр.

Нездоланною перепоною на шляху запровадження декларацій В.Затонського був брак учительських кадрів, котрі, як він погоджувався, “...ми й за 1–2 роки цілком не підготуємо”²⁴. Заяви його досить м’яко характеризували кричущий дефіцит педагогів для радянської школи загалом та для національної зокрема. Взаємини влади й викладачів із дореволюційним стажем характеризувалися як стан сталого протиборства. Відомості про прихований саботаж учительства “радянзації” освіти містяться в ряді актів обстежень різних відомств і стосуються практично всіх етнічних громад²⁵. Упередженість радянських функціонерів до педагогів із дореволюційним стажем проймає наскрізь роботу національної школи. Якщо в 1920-х рр. наркомосівські установи переважно йшли шляхом регулярного інспектування їхньої роботи й застосування адміністративних заходів, то з початку 1930-х рр. посилюється тенденція до нарощування репресій проти вчителства, усунення неблагонадійних, антирадянських елементів від виховання дітей.

Репресивні заходи призвели до дефіциту викладачів у школах. Просіювання студентського складу педагогічних вузів через густе сито перевірок та чисток завело останні в стан хронічної кризи. Уже з 1933–1934 рр. переважна більшість сільських шкіл перебувала на межі існування. Адже вони майже не мали ані педагогів, ані матеріального забезпечення. У 1933/1934 навчальному році забезпеченість учителями російських груп становила 3% *****, єврейських – 50%, німецьких – 11%, болгарських – 21%, греко-еллінських – 75%, греко-татарських – 60%, чеських – 40%²⁶. Голодомор, а потім депортації призвели до глибокої кризи освіти в середовищі поляків та німців протягом 1934/1935 навчального року. Аналогічні тенденції позначали також розвиток її в середовищі інших етнічних громад.

Отже, на тлі збільшення російських груп (які мали можливість використовувати підручники, видані в РСФРР) і повної відсутності вчителів та підручників для нацменшкіл в Україні щонайменше 3–4 роки проекти В.Затонського були політичною демагогією, якою прикривалося поступове згортання як українізації, так і коренізації національних меншин. Відбувалося воно під заяви про “націоналістичні перекручення”, які призвели до ущемлення прав етнічних меншин, зокрема росіян, на освіту рідною мовою. Після виправлення “перекручень” частка учнів, які навчалися останньою, у 1934 р. порівняно з 1932 р. зросла наступним чином: Вінницька область – з 1 до 1,2%, Київська – з 2,2 до 3,1%, Чернігівська – з 6,3 до 8,8%, Одеська – з 7,1 до 8,9%, Дніпропетровська – з 6,3 до 10,5%, Харківська – з 8 до 8,6%, Донецька – з 20,5 до 25,5%²⁷. Як бачимо, питома вага навчання російською мовою збільшилася відповідно до частки росіян у населенні певних регіонів УСРР. Як цілком слушно зауважує Г.Єфіменко, у 1933–1934 рр. із політичним знищенням М.Скрипника ще не відбулася відмова від українізації, проте очевидними були зміни в коренізації щодо етнічних меншин²⁸. Фактично йшлося про зміцнення політичної й культурної ваги російської громади, яка протягом 1927–1933 рр. набула статусу національної меншини, а з 1934 р. відновила позиції одного з двох визначальних учасників етнокультурних процесів в УСРР.

Протягом 1924–1929 рр. протистояння двох протилежних напрямків суспільної думки щодо культурного розвитку в Україні проходило, так би мо-

***** Пов’язане з різким зростанням кількості російських шкіл унаслідок виправлення “перекручень” скрипниківського Наркомосу.

вити, приховану фазу, але вже на межі 1920–1930-х рр. воно стало очевидним і виявилось перш за все в суперечках про перспективи національного розвитку в СРСР. Із новою силою постала проблема злиття націй (а, тим більше, існування етнічних меншин). Насамперед це знайшло свій відбиток на шпальтах “Більшовика України”.

1930 р. став напрочуд урожайним на матеріали з національної проблематики. У 2-му номері журналу за той рік під псевдонімом Я.М-ко було надруковано велику статтю “Класова боротьба і національне питання у період розгорнутого соціалістичного наступу”, в якій не лише охарактеризовано суспільно-політичну ситуацію й стан міжнаціональних стосунків у країні (зокрема розгорнуто широку панораму “національної контрреволюції” в СРСР, як-то: султангаліївщина в Татарії, білоруський націонал-демократизм, касимівщина в Узбекистані, СВУ, хвильовизм, шумськизм та волобуєвщина в Україні), а й дано відповідь на запитання: “Чи можна зараз говорити про злиття націй, про злиття національних культур в одну спільну й за змістом, і за формою культуру?”²⁹.

Постановка запитання на сторінках центрального партійного журналу була не випадковою. У суспільній думці того часу досить широкого розповсюдження набули настрої на користь згортання політики коренізації. І хоча відповідь була вмотивованою та визнавала, що така “постановка питання ... фактично веде до ваганнянівського “інтернаціоналізму” великодержавницького тлумачення, до ототожнювання інтернаціональної загальнолюдської культури з російською...”³⁰, такі настрої не зникли.

Статті з національної проблематики, уміщені в журналі 1930 р., формально були спрямовані на подолання настроїв на користь згортання як українізації, так і коренізації національних меншин³¹. Проте, з якою б упертістю тогочасні партійні теоретики не доводили передчасність згаданих вище настроїв, вони досить швидко поширювалися, особливо в середовищі відповідальних працівників місцевого апарату. Ліквідація державних органів*****, які до того часу здійснювали регулювання міжнаціональних відносин, розцінювалася ними як початок згортання політики коренізації загалом.

Утім, головною проблемою була не досить широка база зазначених настроїв, а те, що об’єктивний стан суспільства живив та підкріплював її. Адже на межі 1920–1930-х рр. відбувся такий різкий і болючий злам системи виробництва, побуту, мислення населення (вже почалися гучні процеси над українськими, єврейськими, польськими, німецькими націоналістами), який знецінив не лише національні амбіції, а й саме життя людини.

Суспільно-політична література початку 1930-х рр. свідомо обходила проблему захисту прав як українського народу, так і етнічних меншин, зокрема на вільний етнокультурний розвиток. Наприкінці 1930 р. II Всеукраїнською нарадою з роботи серед меншин навіть несподівані спроби дещо знизити темпи колективізації та розмах розкуркулення були кваліфіковані як контрреволюційні й націоналістичні³². Пізніше в статті Х.Ястреби й С.Басаня стосовно цих виступів зазначалося: “Загострення класової боротьби в зв’язку з широко розгорнутим соціалістичним наступом, переборення глитайських виступів та консервативної реакції інших елементів, що, прикриваючись захистом “національних інтересів”, насправді, обороняють відсталі форми й способи виробництва”³³. Аналізуючи суспільно-політичну ситуацію, названі автори зробили висновок, який сигналізував про неминучу зміну напрямків національної політики. Вони писали: “Відповідно до ... реконструктивних процесів змінюється й національне обличчя окремих верств населення, відбувається на базі суцільної колективізації

***** Наприкінці 1930 р. під приводом адміністративно-територіальної реформи в ряді місцевостей було ліквідовано окружні комісії національних меншин.

ліквідація глитайні як класи, відповідні зміни у взаєминах клас окремих націй, по-новому групуються класові сили, по-новому ставиться питання носія нації”³⁴.

Що означала така постановка питання стосовно етнічних меншин України, у соціальній структурі яких, за винятком росіян, неподільно домінували дрібнобуржуазні верстви? Тільки одне: поступове згортання політики коренізації паралельно з ліквідацією суспільних носіїв традиційної народної культури етнічних меншин – селянства та кустарів. За тих суспільно-політичних обставин, що склалися на початку 1930-х рр. в Україні, це було справою часу.

1933 р. був страшним і переломним в історії України. Із часів революції й громадянської війни це була найболючіша перебудова основ суспільного життя. Відповідно до специфіки моменту зазнали суттєвих змін усі найважливіші напрямки діяльності радянської держави – економічний, соціальний, адміністративний, культурний. Республіканське керівництво продовжувало запевняти про незмінність свого курсу лише в національній політиці. Про це зокрема зазначалося в згадуваній статті В.Затонського. Проте зайве говорити, що це вже була не та коренізація та що робили її інші люди. Якщо раніше вона розглядалася як безумовно виправдана, то тепер лейтмотивом роботи могла б стати така фраза: “...Коли українізацію тлумачать у спосіб дерусифікації пролетаріату, коли примусово заганяють дитину іншої національності в українську школу – це не є наша більшовицька українізація, це – ганебне націоналістичне перекручення”³⁵. А тому вже з новою силою постало запитання, котре було актуальним, як ми бачили, і до 1933 р.: “Якою мовою відкривати школи для тих, хто не хоче навчатися ані українською, ані національними мовами?” Можлива відповідь на нього в той час була єдина – російською.

Цілком слушно звертаючи увагу на певні приклади нехтування правом росіян на навчання рідною мовою, уряд УСРР висловився проти дерусифікації й примусової українізації. При цьому очевидно, що то була лише альтернатива попередній позиції українського партійного керівництва, яка не усувала реальних причин проблеми. Як на наш погляд, вирішення її перебувало не у визначенні неприпустимості насильницької українізації чи русифікації, а в ставленні держави до процесу асиміляції як такого. Зі знаком плюс чи мінус на базі української чи російської, як двох історично конкуруючих на культурному просторі України мов, вона відбуватиметься завжди, незважаючи на те, як її кваліфікуватимуть. Але для нормального функціонування державного механізму на культурному рівні життєво важливо визначити методи, якими треба та припустимо утримувати людину в межах тієї чи іншої етнічної спільноти; так само, як і висловитися стосовно права її на свідому асиміляцію.

Що ж до згаданого 1933 р., то таким чином це питання не було поставлене. Отже, і методика вирішення нагромаджених у попередній період проблем у галузі національно-культурного життя народів республіки залишилася старою – “зробити все по-іншому”.

Протягом 1933 р. повсюди було розширено мережу російських груп. Так, наприклад, у Харкові питома вага учнів, які навчалися російською мовою, у порівнянні з 1932/1933 навчальним роком зросла з 20 до 39%, в Одесі – з 21 до 38%, у Херсоні – з 0 до 39%, Мажівці – з 3 до 34%³⁶. За відомостями В.Затонського, паралельно збільшилася кількість учнів у школах нацменів: в єврейських – на 26%, польських – на 28%³⁷. І хоч нарком запевняв, що це зростання відбулося не за рахунок українськомовних груп, а заплановане збільшення питомої ваги школярів в останніх становитиме 26%, воно не могло відбутися іншим способом. Отже, тенденція збільшення кількості російськомовних груп та задоволення в такий спосіб духовних потреб тих, хто був проти українізації й коренізації, стала основоположною в культурному житті України та дедалі набирала силу.

Названий час мав свою специфіку, що визначалася не лише суспільно-політичною ситуацією в країні (голодомор, широкі репресії серед “націоналістів”, як українських, так і з середовища етнічних меншин), а й принципово новим спрямуванням нацменроботи. Якщо в 1924–1932 рр. основну увагу органи, які займалися останньою, у своїй діяльності приділяли роботі з компактними масами етнічних меншин та задоволенню в першу чергу їхніх духовних потреб, то тепер більш актуальним стало задоволення культурних вимог розпорошеної людності неукраїнського походження, яка мешкала в містах.

Зміна пріоритетного об’єкта етнополітики, що відбулася в Україні на початку 1933 р., на нашу думку, мала серйозне суспільне підґрунтя. Сам факт замовчування голодомору, який охопив Україну, свідчив, що державне керівництво, так би мовити, втратило інтерес до селянства як суспільного та виробничого класу. Вміло створювана картина величезних успіхів 1-ї п’ятирічки й не менш грандіозні сподівання на 2-гу перемістили центр ваги суспільної думки в місто, де відбувалася “історична битва за нове суспільство”. У цих умовах попередній курс національної політики, спрямований на “встановлення правильних стосунків між пролетаріатом панівної в минулому нації та селянством раніше гнوبлених націй”, як такий, що виконав своє практичне призначення, став справою минулого дня. Замість цього першорядної уваги вимагало регулювання міжнаціональних стосунків у місті – генераторі асиміляційних процесів.

Що ж являла собою міська людність України на початку 1930-х рр.? Колективізація й голод стали причиною масових утеч селян у міста, вербування їх на великі будови. Основним бажанням цих людей, які часто-густо змінювали прізвище, було загубитися в натовпі, уникнути страхіть розкуркулення та голодомору. Заради виживання вони були згодні зректися імені, релігії, національності й таким чином поповнили міську армію маргіналів, яким були незрозумілі та невласливі ідеї збереження й відродження національної культури. Власне, вони несвідомо творили свою нову, соціалістичну, позанаціональну культуру. І саме цей напрям духовного розвитку, підтриманий керівництвом республіки, став домінуючим після 1933 р.

Наприкінці зазначимо: здійснення політики коренізації щодо етнічних меншин в Україні у 1920–1930-х рр. було виправданим із політичного та соціально-економічного поглядів. Адже вона ставала основою не лише гармонізації міжетнічних взаємин, що були загострені в роки громадянської війни, а й виходу країни зі стану господарської руїни й політичної кризи початку 1920-х рр. Однак із перших кроків політика коренізації, крім багатьох практичних, мала значні теоретичні хиби. Сутність їх визначалася в надмірній та невиправданій уніфікації загальносоюзної політики коренізації, що знайшло свій вияв в ототожненні методів здійснення останньої щодо всіх етнічних складових країни: націй, народностей, етнічних та етнографічних груп. Більше того, політика коренізації обмежилася мовним аспектом при одночасному ігноруванні, а з кінця 1920-х рр. навіть неприхованій боротьбі проти ще двох важливих складових кожної національної культури: етнічного менталітету й побуту. Що ж до четвертого значного компоненту – духовної культури, то її існування припускалося лише як “соціалістичної за змістом, національної за формою”. Унаслідок цього лишався дещо кострубатий “недобиток” від того, чим узагалі є культурне життя, без чітко окреслених рамок духовного розвитку, специфічного побуту, жодних натяків на національну свідомість. Таким чином, навмисно чи ні формально здійснювана політика коренізації рано чи пізно неминуче мала потрапити в річище фактичної денационалізації, тим більше, що асиміляційні процеси в середовищі етнічних меншин України ще до революції набули суттєвих масштабів.

Визначальним чинником етнокультурного розвитку цих меншин у досліджуваний період була українізація. Опозиційні до останньої представники етнічних громад невинуватили (за аналогією) ототожнили її з русифікаційною політикою царату. Опиралися вони переважно небезпеці власної асиміляції з боку українців, у той час як КП(б)У відводила цій кампанії роль знаряддя для проповідування ленінізму мовами “тубільців”. Ототожнення на рівні суспільної свідомості українізації з “наверненням в українці”, з одного боку, і встановлення так званих процентних норм на прийом дітей етнічних меншин до російських класів у школах, з іншого, – справляли негативний вплив на розгортання коренізації. Примушування дітей мовноасимільованих і мішаних родин до навчання в певних школах за національною ознакою мало в цілому негативні наслідки, дестабілізувало суспільство та екзальтувало громадську думку. Було очевидним, що ідея національної школи, доведена до абсурду заповзятливими радянськими функціонерами, втрачала життєвий сенс.

Освітня реформа в УСРР мала випереджаючий характер. Школи українізувалися й коренізувалися без відповідної матеріальної підготовки. Не було вчителів, підручників, посібників, часто-густо на початковому етапі перебувало дослідження мовознавчих проблем. Наркомос в особі М.Скрипника відкидав закиди педагогів та студентства в тому, що українізація (коренізація) можлива лише за умови необхідної технічної підготовки, називаючи їх “ідеологічним шкідництвом”³⁸. Праця з коренізації освіти, на його думку, вимагала самопожертви, щоденного подвигу, подолання, здавалося б, нездоланих перешкод. Будучи “полум’яним революціонером”, він і від інших вимагав жертвості у виконанні партійних настанов, не зупиняючись перед напучуванням ворогів кулею. Але тогочасне суспільство в переважній своїй більшості було нездатне на існування в режимі щоденного цейтноту. Опір коренізації проявлявся в усіх суспільних колах. Викликаний він був не стільки реальними стереотипами етнокультурної поведінки, скільки надзвичайним рівнем соціально-економічних, політичних та культурних навантажень, які соціальні верстви несли на собі в умовах перехідного періоду.

Більшовицьке керівництво, зі свого боку, незважаючи на реальні суспільні й культурні суперечності, облудно кваліфікувало існуючі проблеми відповідно до своїх політичних завдань то як антирадянський опір, то як націоналістичні перекручення й використовувало інспіровані справи для ліквідації своїх політичних опонентів. Саме таким чином 1933 р. було спрямовано іншим шляхом роботу НКО з коренізації освітньої роботи в середовищі етнічних меншин. Наголосимо, що розуміння реальних, доволі суперечливих тенденцій етнокультурного розвитку останніх та впливу на нього українізації в тогочасній УСРР було надто далеким від дійсності. Проте істини тоді й не шукали. Головною метою уряду була не оптимізація процесів етнокультурного співжиття, а політична ліквідація когорти радянсько-партійних діячів, які перебували при владі в 1923–1933 рр. Боротьба за виправлення наслідків “штучної насильницької коренізації” була лише прикриттям і формою здійснення більшовицької стратегії докорінної перебудови суспільства.

Цій же меті слугувало й “перетягування канату” між українським та союзним урядами щодо заручення підтримкою більш як 2,5-мільйонної російської громади й близько 2 млн. російськомовного населення. Воно було важливою складовою політичної гри протягом усього періоду коренізації. Актуалізація російського чинника в 1933–1934 рр. відбулася не вперше. Аналогічне загострення політичної ситуації на цьому ґрунті помічалася в 1923, 1927, 1929 рр. У 1930-х рр. воно набуло вагомого економічного й політичного підґрунтя. По-перше, зростав і набув кульмінаційної напруги конфлікт між партійно-радянським керівництвом СРСР та УСРР, заснований як на певній політичній самостійності окремих представників

українського партійного істеблiшменту, так і на посиленні централізаторських прагнень союзного керівництва. По-друге, Росія на той час перетворилася на донора трудових ресурсів для промислових новобудов УСРР як у зв'язку з порівняно вищою професійною кваліфікацією своїх робітників, так і внаслідок втрати Україною власних відповідних резервів під час голодомору 1932–1933 рр.

Нагадаємо, що М.Скрипник пов'язував індустриальні перспективи УСРР зі зростанням робітничого класу за рахунок мільйонів українського селянства, що у свою чергу мало докорінно змінити зміст національно-культурного питання в Україні. Союзний уряд вправно використав соціально-економічну кризу 1932–1934 рр. для кількісного й політичного зміцнення російського впливу в республіці.

Друга половина 1920-х рр. стала часом пришвидшення процесів етнокультурного розвитку, який в історичній літературі переважно визначають як “національно-культурне відродження”. Одним із багатьох його проявів вважається літературна дискусія 1926–1928 рр., ініційована М.Хвильовим. Ю.Шевельов свого часу відзначив, що “йшлося не тільки про літературу, а про цілу культуру й ідеологію, а кінець-кінцем про – бути чи не бути українській нації в політичних межах СРСР та поза цими межами”³⁹. Не заперечуючи принципового, переважно перспективного значення етнокультурних процесів в УСРР протягом часу втілення політики коренізації, слід зауважити, що значна частина науковців, так би мовити, осучаснює зміст названих процесів і їхні суспільно-політичні та культурні наслідки. Зокрема дослідники зауважують, що “українізація об'єктивно виконувала консолідаційну функцію”, “дала можливість українському народові усвідомити себе національною спільністю, відчутти значення мови, культури, традицій як факторів духовного розвитку нації. У літературі й мистецтві на весь голос заявила про себе нова генерація національної інтелігенції, зріс інтерес до національних традицій, фольклору, етнографії. У гострій полеміці викристалізовувалося розуміння місця і ролі України в СРСР, в Європі, у світі”⁴⁰.

Зі свого боку наважимося стверджувати, що подібні висловлювання не цілком окреслюють складну етнокультурну ситуацію в УСРР, оскільки, по-перше, однобоко розглядають вплив українізації на перебіг духовних процесів у середовищі національних громад, їхнє ставлення до останньої, а також характер участі цих груп у “консолідованій” українській нації; по-друге, як правило, переоцінюють суспільний інтерес до національних традицій, етнографії, фольклору, забуваючи, що з перших років радянської влади сутність духовних перетворень в УСРР визначала цілеспрямована руйнація усталених стереотипів культурної поведінки державними заходами. Очевидно, у подібних висловлюваннях науковців проявилось ототожнення процесів національно-культурного відродження з етапом найвищого розвитку деяких видів гуманітарних наук (етнографія, фольклористика, історичне краєзнавство тощо). На наш погляд, до початку 1930-х рр. народні традиції (в ширшому розумінні – традиційний спосіб суспільної організації й культурного життя) становили не інтерес, а сутність щоденного існування більш як 80% населення республіки – як українців, так і етнічних меншин. Держава ж, зі свого боку, спрямовувала реформи саме на докорінну перебудову (через руйнування) цієї складової буття та духовної культури.

Відчутне підвищення суспільного статусу української мови й мов етнічних меншин, на жаль, було не єдиною ознакою етнокультурного життя УСРР протягом коренізації. Незважаючи на привабливу обгортку так званого “розвитку національних культур”, генеральний зміст останнього полягав у прискоренні переходу від традиційного до модернізованого суспільства, який переважно досягався антигуманними штучними заходами. Унаслідок низки соціальних та культурних реформ, а також репресій неоднорідне, поліетнічне українське суспільство вже на початку 1930-х рр. перебувало в стані глибокої розгубле-

ності, кризи етнокультурних орієнтирів, що визначалися епохальними зрушеннями в базових сферах його існування. Надприродна нестабільність і бурхливість духовних та етнокультурних процесів визначалася переважно політичними чинниками, прагненням певної частки радикалів посісти перші позиції в розвитку світового соціально-економічного й культурного прогресу. Тлом для ряду реформаційних заходів, створення “пролетарських” літератури, мистецтва, театру етнічних меншин стала щоденна боротьба з “буржуазними” аналогами останніх. У зв’язку із цим уявлення про коренізацію, як про час “...максимальної реалізації економічних, політичних, національно-культурних запитів усього неросійського населення СРСР”⁴¹, вимагає ґрунтовного переосмислення.

¹ Буценко А. К вопросу районирования Украины: Краткий обзор работ по районированию УССР за 1922–23–24–25 годы, в связи с переходом на трехступенную систему управления. – Х., 1925; Буценко А.И. Советское строительство и нацменьшинства на Украине. – Харьков, 1926; Буценко А.И. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР. – Харків, 1928; Василенко М. Один из многих: К пятилетию Мархлевского польского района // Революция и национальности. – 1930. – №4–5; Гитлянский А. Ленинская национальная политика в действии (Национальные меньшинства на Украине) // Революция и национальности. – 1931. – №9; Глинский А.Б. Национальные меньшинства на Украине. – Харьков, 1931; Глинский А. Досягнення й хиб в роботі серед національних меншостей. – Харків, 1931; Затонский В.П. Национальная проблема на Украине. – Харьков, 1926; Затонский В.П. К вопросам национальной политики на Украине. – Харьков, 1933; Постишев П.П. Національне питання в реконструктивний період. – Харків, 1930; Попов М.М. Національна політика Радянської влади. – Харків, 1925; Скрипник М.О. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України). Доповідь на I Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей. 20 травня 1931 р. // УІЖ. – 1989. – №8, 11, 12; Скрипник М.О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. Промова на засіданні колегії НКО УСРР з 14.ІІ.1933. – Харків, 1933; Скрипник М.О. Стан та перспективи культурного будівництва на Україні. Доповідь на XI Всеукраїнському з’їзді Рад. 13 квітня 1929 р. // Вибрані твори. – К., 1991; Саулевич Я. Доклад Центральной комиссии нацмен // Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8–11 января 1927 г. – Харьков, 1927. – С.24–43; Мац Д. На высоком подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. – 1935. – №6 (64). – С.56–63; Радянське будівництво серед національних меншин. – Х., 1928; Итоги разрешения национального вопроса в СССР. – М., 1936; Ряппо Я. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. – Х., 1928; Ряппо Я.П. Система народного просвещения Украины. Сб. материалов, статей и докладов. – Х., 1925; Ялі С. Греки в УСРР. – Харків, 1931 та ін.

² Державний архів Донецької області. – Ф.Р-2. – Оп.1. – Спр.1002. – Арк.43–44.

³ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 290. – Арк. 38.

⁴ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. – С.15. Далі В.П.Затонський зауважував: “...На практиці в нас у деяких місцях починається расовий поділ – расовий принцип стає за основу. Ані культурний, ані мовний, ані особисте бажання, а расовий”.

⁵ Там же. – С. 62.

⁶ Там же. – С. 120.

⁷ Там же. – С. 139.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Бистрицька О.Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1939 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1998. – С.115.

¹¹ Там само.

¹² Всесоюзний перепис людности 1926 року. Том XI. Українська соціалістична радянська республіка. Підсумки по республіці. Полісся. Відділ І. Національність, рідна мова, вік, письменність. – М., 1929. – С.8.

- ¹³ Підраховано за: Там само. – С.25.
- ¹⁴ *Скрипник М.* Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України) // *Більшовик України.* – 1931. – №13–14. – С.31–32.
- ¹⁵ *Затонський В.П.* З питань національної політики на Україні // *Більшовик України.* – 1933. – №9–10. – С.111.
- ¹⁶ Згідно із сучасними дослідженнями, найвищою частка мовноукраїнізованих є серед поляків, чехів і словаків (див.: Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К., 2001. – С.95).
- ¹⁷ Підраховано за: Всесоюзний перепис людности 1926 року ... – С.8–11.
- ¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.8. – Спр.152. – Арк.87.
- ¹⁹ *Ларин Ю.* Об извращениях при проведении национальной политики // *Большевик.* – 1926. – №23–24. – С.50–58; 1927. – №1. – С.59–69.
- ²⁰ *Ларин Ю.* Там же. – 1926. – №23–24. – С.51. Вони, до речі, становили й авангард антиукраїнізаційного руху, наполягаючи на розширенні сфери застосування російської мови.
- ²¹ Із цього приводу Ю.Ларін відзначав, що “з однією єврейською мовою далеко не підеш навіть у господарстві, не кажучи вже про науку”. Він також уважав, що це обмежує можливості єврейської молоді користуватися вищими навчальними закладами “в усьому їхньому розмаїтті” (див.: Ларин Ю. Там же. – С.52–53).
- ²² *Вісті ВУЦВК.* – 1934. – 10 травня.
- ²³ *Затонський В.П.* Вказ. праця. – С.116.
- ²⁴ Там само. – С.111.
- ²⁵ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.121. – Арк. 26; Спр.763. – Арк. 128–129.
- ²⁶ *Бистрицька О.В.* Вказ. праця. – С.151.
- ²⁷ Там само. – С.144.
- ²⁸ *Єфименко Г.* Національно-культурна політика як один з основних засобів модернізації радянського суспільства у 1920–1930-ті роки // *Проблеми історії України.* – Факти, судження, пошуки. – Вип.9. – К., 2003. – С.260.
- ²⁹ *Я.М-ко.* Клясова боротьба і національне питання в період розгорнутого соціалістичного наступу // *Більшовик України.* – 1930. – №2. – С. 63.
- ³⁰ Там само. – С.64.
- ³¹ Див.: *Хвиля А.* Пролетаріят і практичне розгортання культурно-національного будівництва // *Більшовик України.* – 1930. – №13–14; *Сенченко Ан.* Національне питання в період розгорнутого наступу на всьому фронті // *Більшовик України.* – 1930. – №17.
- ³² Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. – 2-е. – 1930 г. – М.; Харьков; Минск, 1930. – С.44.
- ³³ *Ястреба Х., Васань С.* Революция и национальности. Ежемесячный журнал Совета Национальностей ЦИК СССР и Коммунистической академии. – №№1–9. Критика і бібліографія // *Більшовик України.* – 1931. – №1. – С.81.
- ³⁴ Там же. – С.82.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ *Затонський В.П.* Нові перемоги ленінської національної політики // *Більшовик України.* – 1933. – №13–14. – С.36.
- ³⁷ Там само. – С.37.
- ³⁸ *Скрипник М.О.* Нові лінії в національно-культурному будівництві. – Харків, 1930. – С.36.
- ³⁹ *Шевельов Ю.* Про памфлети Миколи Хвильового // *Сучасність.* – 1978. – №2. – С.19.
- ⁴⁰ *Верменич Я.* Національна реформа 20–30-х рр. в Україні: Підсумки, політичні наслідки, уроки // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць.* – Вип. 11. – К., 2004. – С.212, 213.
- ⁴¹ *Бистрицька О.В.* Вказ. праця. – С.72.

The article highlights the specifics of cultural development of communities of ethnic minorities on the stage of corenization policy fulfillment in USRR, researches tendencies of ethnocultural step of the latter on the crossing of their ukrainization and corenization, as well as the influence of Ukrainian-Russian bilingual problem on them.